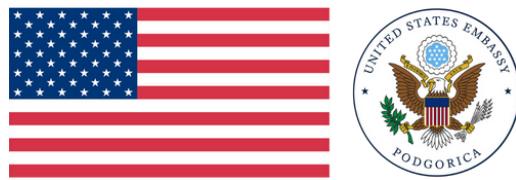

Vuk Uskoković

Istraživanje stavova nastavnika/ca i nastavnog osoblja o LGBTI temama u srednjim školama na sjeveru Crne Gore

Ovaj projekat finansira Ambasada SAD u Podgorici. Mišljenja, nalazi, zaključci ili preporuke koji su ovdje izneseni su stav autora i ne odražavaju nužno stav State Department-a/Vlade SAD.

Istraživanje stavova nastavnika/ca i nastavnog osoblja o LGBTI temama u srednjim školama na sjeveru Crne Gore

---

Autor:

Vuk Uskoković

Saradnici/e:

**Milica Špajak, Bojana Jokić, Stevan
Milivojević**

Urednik:

John M. Barac

Izdavač:
(Podgorica)

LGBTIQ Socijalni Centar

www.lgbtiq.me • info@lgbtiq.me

Za izdavača:

John M. Barac

Štampa:

Printfox Podgorica

Tiraž:

150 primjeraka

Godina:

2022.

Stavovi, ocjene i komentari iznijeti u ovom dokumentu ne odražavaju nužno i mišljenje Izdavača. Sva prava zadržana. Ohrabruje se upotreba ovog dokumenta u informativne, obrazovne, kulturne i druge svrhe nekomercijalnog i neprofitnog karaktera.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-8736-1-5
COBISS.CG-ID 22065924

Sadržaj

Uvod.....	1
Koncept istraživanja i metodologija	3
Struktura respondenata	7
Rezultati.....	10
Stavovi o homoseksualnosti.....	10
Formiranje stavova o homoseksualnosti.....	14
Iskustva u rada.....	18
Seksualno obrazovanje o homoseksualnosti	20
Zaključci: Identifikacija izazova.....	22
O autoru.....	25
O izdavaču.....	25

Uvod

Istraživanje stavova nastavnika/ca i nastavnog osoblja o LGBTI temama u srednjim školama na sjeveru Crne Gore se realizuje u okviru projekta „**Put ka prihvatanju LGBTIQ učenika/ca u sjevernoj regiji Crne Gore**“, koji je finansiran od strane **Ambasade Sjedinjenih Američkih Država u Podgorici**.

Ovo istraživanje osmišljeno je tako da pruži uvid u stavove nastavnika/ca i nastavnog osoblja u srednjim školama na sjeveru Crne Gore o LGBTI ljudima, homoseksualnosti¹ i srodnim temama. Osim pružanja bazičnog uvida u stavove, raspoloženja, predrasude i predstave prosvjetnih radnika/ca o LGBTI ljudima (što je dosada kod nas skoro neispitivana tema)², ovo istraživanje je takođe nastojalo da prikupi podatke i o načinu formiranja tih stavova u porodičnom i profesionalnom kontekstu, načinu na koji ti stavovi utiču na sam rad nastavnika/ca sa svojim učenicima/ama te o stepenu obaviještenosti nastavnika/ca u domenu seksualnog obrazovanja o homoseksualnosti.

Cilj istraživanja jeste da da što kompletniju sliku odnosa srednjoškolskog akademskog osoblja prema jednoj naročito osjetljivoj temi i jednoj naročito ugroženoj kategoriji ljudi u Crnoj Gori, i to u njenoj regiji koja je u godinama tranzicije bila najteže pogodjena ekonomskim nazadovanjem, siromašenjem, zapostavljanjem javnih ustanova i infrastrukture, iseljavanjem i pratećim socijalnim problemima.³

---

¹ Riječ *homoseksualnost* upotrebljava se ovdje u značenju seksualne orientacije i/ili identiteta zasnovanog na seksualnoj privlačnosti prema osobama svog pola/roda. Iako će ovo istraživanje nastojati da daje prednost odrednicima *LGBTI* kao najednom najjobuhvatnijoj i najpreciznijoj, svjesni smo da je nemoguće sasvim izbjegći preklapanje i poistovjećivanje koje u kolokvijalnom govoru postoji između riječi *gej*, *kvir*, *LGBTI* i *homoseksualan/na* iako, strogo uvezvi, one označavaju različite stvari. Ono što im jeste zajedničko jeste da označavaju forme ljudske seksualnosti između odraslih osoba koje ne potпадaju pod cis heteronormativnu seksualnost.

² U Crnoj Gori slična istraživanja, koliko nam je poznato, nisu rađena do sada. U Srbiji je nedavno urađeno istraživanje o stavovima nastavnika/ca o LGBTI problematici u Vranju; Gordana Trajković, Dragana Trajković i Mevlida Demić, „Stavovi nastavnika iz Vranja prema LGBT+ mladima“, *Srušimo četiri zida*, 2021. U susjedstvu su istraživanja uglavnom rađena o stavovima studenata; npr. u Srbiji: Dušan Maljković (ur), *Ka nehomofobičnoj srednjoj školi: Analiza dela srednjoškolskih udžbenika u vezi sa tretmanom homoseksualnisti*, Gayten-LGBT, Centar za promociju prava seksualnih manjina, Beograd 2011 Gayten-LGBT, Centar za promociju prava seksualnih manjina, Beograd 2008; Dušan Maljković i Ivana Pražić (ur), *U susret (ne)homofobiji: Akcionalo istraživanje iz kvir perspektive s grupom srednjoškolaca i srednjoškolki*, Gayten-LGBT, Centar za promociju prava seksualnih manjina, Beograd 2011. U Hrvatskoj: Aleksandra Huić, Ivana Jugović i Željka Kamenov, „Stavovi studenata o pravima osoba homoseksualne orientacije“, *Revija za socijalnu politiku*, 22/2, Zagreb 2015, pp. 219-245; Zlatka Kozjak Mikić i Danijela Petković, „Stavovi prema osobama istospolne seksualne orientacije u sektoru zdravstva i policije“, *Ljetopis socijalnog rada*, 22/3, pp. 437-462.

³ UNICEF je nedavno povodom Svjetskog dana siromaštva 20. februara podsjetio da od kada se mjere stopre siromaštva djece u Crnoj Gori (2013) ove nisu spadale ispod 30% na nacionalnom nivou, s najvećom koncentracijom siromaštva u sjevernoj regiji zemlje, gdje je stopa siromaštva djece oko 45% (u centralnom i južnom dijelu ona iznosi 15% odnosno 12%), podatak koji dodatno treba kvalifikovati kontekstom globalne ekonomske krize izazvane pandemijom i ratom u Ukrajini, ali i domaćim kontekstom visokog stepena društvene nejednakosti. Ovi podaci ukazuju da se znatan dio LGBTI omladine na sjeveru zemlje suočava s dvostrukom diskriminacijom. UNICEF Crna Gora, „Smanjiti siromaštvo djece za pravednije društvo u Crnoj Gori“, saopštenje za medije, 20. februar 2022. (dostupno na: <https://www.unicef.org/montenegro/price/smanjiti-siroma%C5%A1tvo-djece-za-pravednije-dru%C5%A1tvo-u-crnoj-gori>; pristupljeno 22. februar 2022).

Razumijevanje odnosa prosvjetnih radnika/ca prema LGBTI ljudima i istorijski potiskivanim ili progonjenim formama seksualnosti neizostavan je prvi korak u pravcu razvijanja programa edukacije i obuke namijenjenih nastavnom osoblju koji bi za cilj imali da od srednjih škola naprave inkluzivnije i bezbjednije mjesto za LGBTI učenike/ce.

Rezultati ovog istraživanja poslužiće da se identifikuju ključni izazovi s kojima se suočavaju LGBTI učenici/e u odnosu sa svojim nastavnicima/ama, na osnovu čega će se u drugoj fazi projekta u okviru koga se realizuje ovo istraživanje pristupiti razvoju i implementaciji obrazovnih modula namijenjenih srednjoškolskim nastavnicima/ama. Istovremeno, ovakva vrsta istraživanja neophodna je za iniciranje informisanih javnih debata i za kreiranje obrazovnih politika od strane nadležnih javnih ustanova.

Sam projekt „**Put ka prihvatanju LGBTQ učenika/ca u sjevernoj regiji Crne Gore**“ osmišljen je sa ciljem da se doprinese tome da srednjoškolski sistem na sjeveru Crne Gore postane sigurnije i inkluzivnije mjesto za LGBTI učenike/ce. Dodatno, ovaj projekt ima tri specifična cilja koja teži da ispunи:

1. Bolje razumijevanje postojećih stavova i predrasuda nastavnika/ca i nastavnog osoblja na sjeveru Crne Gore u odnosu na LGBTI zajednicu i mjerjenje nivoa prihvatanja LGBTQ učenika/ca među nastavnicima/ama i nastavnim osobljem.
2. Podizanje kapaciteta i razumijevanja nastavnika/ca i nastavnog osoblja u srednjim školama na sjeveru Crne Gore kroz korišćenje razvijenih trening modula i postojeće ekspertize podnosioca projekta.
3. Unaprjeđenje pristupa informacijama i materijalima nastavnicima/ama, nastavnom osoblju i učenicima/ama u vezi sa LGBTI temama i povećanje izloženosti ovih grupa LGBTQ-affirmativnim materijalima, što će uticati na njihovo dugoročno razumijevanje.

Konačno, posebnu zahvalnost dugujemo **Ambasadi Sjedinjenih Američkih Država u Podgorici** što je prepoznala značaj ovog projekta i isti finansijski podržala, zatim **Ministarstvu prosvjete, nauke, kulture i sporta** na proaktivnoj i konstruktivnoj saradnji u procesu njegove implementacije, kao i pojedinačnim srednjim školama, nastavnicima/ama i nastavnom osoblju koji su uzeli učešće u istraživačkom procesu.

Autor, Vuk Uskoković

Projektni tim

Koncept istraživanja i metodologija

Ovo istraživanje sastojalo se iz dizajniranja specijalnog anonimnog online upitnika te njegove distribucije nastavnicima/ama srednjih škola u devet opština sjevera Crne Gore koje imaju srednje škole (Berane, Bijelo Polje, Kolašin, Mojkovac, Plav, Pljevlja, Rožaje, Šavnik i Žabljak). Distribucija upitnika ostvarena je u saradnji s Ministarstvom prosvjete, nauke, kulture i sporta Crne Gore, partnerima na projektu i upravama srednjih škola. U svakoj od opština odabrali smo po jednu školu, vodeći računa da budu zastupljene i gimnazije i stručne škole. Uprave tih škola imale su zatim da odaberu po jednog nastavnika/cu iz šest grupa predmeta koji bi popunili upitnik, ostavljajući i mogućnost da, u odsustvu nastavnog osoblja, upitnik popuni i školsko psihološko i pedagoško osoblje.

Nastavnici/e birani su iz sljedećih grupa predmeta: jezici i književnost; muzičko ili likovno obrazovanje; prirodne nauke; društvene nauke; stručni predmeti; fizičko vaspitanje; odrednica „drugo“ označava školsko psihološko i pedagoško osoblje. Uključivanjem škola obaju obrazovnih profila iz svih sjevernih opština i uključivanjem nastavnika iz ovih šest grupa predmeta nastojali smo da koliko je to moguće osiguramo reprezentativnost uzorka. Broj respondenata je, na taj način, projektovan na 60.

Analiza na taj način prikupljenih podataka trebalo je da nam omogući da razumijemo na bazičnom nivou stavove srednjoškolskog nastavnog osoblja prema LGBTI ljudima i homoseksualnosti te da na osnovu toga identifikujemo ključne izazove sa kojima se srijeću LGBTI učenici/e srednjih škola na sjeveru zemlje. Upitnik koji je za tu svrhu osmišljen sastojao se iz šest djelova i 89 pitanja. Ovdje ćemo ukratko opisati sadržaj tih djelova te obrazložiti razloge i svrhu te podjele.

Prvi dio upitnika upoznavao je respondentu sa svrhom i uslovima istraživanja te mu/joj pružao tehničke informacije o istraživanju.

Drugi dio prikupljao je demografske podatke o ispitanicima/ama: pol; godine; godine radnog iskustva; bračni i roditeljski status; nivo obrazovanja; grupu predmeta; seksualnu orijentaciju; u ovom odjeljku, respondenti su takođe bili pozvani da ocijene svoj klasni status (radnička; srednja; viša srednja klasa), opišu svoje političke poglede (više lijevo; lijevi centar; centar; desni centar; desno), da označe svoj odnos prema tradicionalnim vjerskim zajednicama (ateisti; praktikujući vjernici; identifikuju se sa tradicionalnim zajednicama ali ne praktikuju), bez naznačivanja kojoj od tradicionalnih vjerskih zajednica pripadaju, te da naznače da li u porodici i/ili krugu prijatelja imaju LGBTI osobe. Svjesno smo odabrali da ignorišemo pripadnost pojedinačnim tradicionalnim vjerskim zajednicama (koje u Crnoj Gori sve imaju zvanično negativan stav prema homoseksualnosti i LGBTI pravima) te da se usredsredimo na pitanje da li stepen lične religioznosti utiče na odnos respondenata

prema homoseksualnosti.⁴ Pitanja o klasnoj i ideoškoj pripadnosti takođe je trebalo da posluže da se utvrdi da li postoji veza između klasne i ideoške samopercepcije i odnosa prema homoseksualnosti. Na isti način, željeli smo da vidimo da li imanje u svom neposrednom porodičnom ili prijateljskom krugu LGBTQ osoba utiče na taj odnos.

Treći dio upitnika, naslovljen „Odnos prema homoseksualnosti“, predstavlja središnji dio ovog istraživanja koji mjeri odnos nastavnika/ca prema LGBTI osobama i homoseksualnosti. Za tu svrhu, koristili smo tzv. Skalu odnosa prema homoseksualnosti (Homosexuality Attitude Scale) koju su razvile Mary Kite i Kay Deaux koncem prošlog vijeka i koja je u međuvremenu postala standard za ovakvu vrstu istraživanja.⁵ Pitanja i statistika odgovora biće prikazani u dijelu naslovленом „Rezultati“. U ovom upitniku Likertovog tipa, respondentu je predloženo 20 tvrdnji jedna za drugom, od kojih je svaku trebalo da označi, u zavisnosti od stepena slaganja sa iznijetom tvrdnjom, na skali od 1 do 5, gdje 1 predstavlja „apsolutno se slažem“, 2 predstavlja „uglavnom se slažem“, 3 predstavlja „ne znam“, 4 predstavlja „uglavnom se ne slažem“, 5 predstavlja „apsolutno se ne slažem“. Tvrđnje koje je respondent trebalo na taj način da označi sadržale su ili raširene stereotipe o LGBTI osobama ili hipotetičke ali realne situacije koje uključuju respondenta i LGBTI osobu i iziskuju njegov/njen moralni, etički, estetski i vrijednosni sud. Pitanja smo donekle prilagodili crnogorskom kontekstu, a naročito smo uključili pitanje koje mjeri odnos prema nasilju protiv javnog ispoljavanja istopolne ljubavi i privrženosti.

Četvrti dio upitnika, naslovljen „Formiranje stavova o homoseksualnosti“, predstavlja pokušaj da se zaviri u problematiku oblikovanja stavova o homoseksualnosti u porodičnom krugu ispitanika/ca tokom odrastanja te u toku njihovog obrazovanja. Pitanja u ovom odjeljku osmišljena su tako da podstaknu ispitanike/ce na refleksivno sagledavanje svojih stavova o homoseksualnosti, a manje da te stavove kvantifikuju. Ovakav pristup činio nam se naročito značajan zbog druge faze projekta u sklopu kojeg se vrši ovo istraživanje, i u kojoj će se, u značajnoj mjeri i na osnovu rezultata ovog istraživanja, dizajnirati dva specijalna akreditovana modula o radu sa LGBTI učenicima/a namijenjena srednjoškolskom akademskom osoblju. Da bismo mogli da identifikujemo izazove s kojima se susreću i učenici/e i nastavnici/e, smatrali smo da je korisno da, osim standardizovane Skale odnosa prema homoseksualnosti, prikupimo i podatke o percepciji koju nastavnici/e imaju o svojim stavovima, njihovom formiranju i evoluciji. Ovaj dio sadržavao je

⁴ Istraživanja iz Sjedinjenih Država kao i iz Evrope bilježe korelaciju između lične pobožnosti i negativno odnosa prema homoseksualnosti; William J. Hall i Grayson K. Rodgers, „Teachers' Attitudes toward Homosexuality and the Lesbian, Gay, Bisexual, and Queer Community in the United States“, *Social Psychology of Education*, 22, 2019, pp. 23-41; Kristof De Witte, Kaat Iterbeke i Oliver Holz, „Teachers' and Pupils' Perspectives on Homosexuality: A Comparative Analysis across European Countries“, *International Sociology*, 34(4), 2019, pp. 471-519; Cristiano Scandurra, Simona Picariello, Paolo Valerio i Anna Lisa Amodeo, „Sexism, Homophobia and Transphobia in a sample of Italian Pre-Service Teachers: The Role of Socio-Demographic Features“, *Journal of Education for Teaching*, 43/2, 2017, pp. 245-261.

⁵ Mary E. Kite i Kay Deaux, „Attitudes Toward Homosexuality: Assessment and Behavioral Consequences“, *Basic and Applied Social Psychology*, 7/2, 1986, pp. 137-162.

nekoliko vrsta pitanja. Neka od njih mjerila su, prema sjećanju respondentata, učestalost pozitivnih, negativnih i neutralnih iskaza o homoseksualnosti u njihovom porodičnom okruženju, u toku njihovog obrazovanja i u popularnoj kulturi kojoj su bili izloženi; ta vrsta pitanja obično je imala oblik „U porodici/školi/popularnoj kulturi srijetao/la sam pozitivne/negativne/neutralne stavove o homoseksualnosti i LGBTI osobama“, na što su respondenti imali da odgovore sa „često; povremeno; ne sjećam se; vrlo rijetko; nikada“. Jedno srođno pitanje ticalo i načina na koji su homoseksualnost i srodne teme obrađivane (i da li su) u stručnoj literaturi koju su koristili u toku studija. Jedno pitanje ispitivalo je odnos između respondentovog stava prema homoseksualnosti (da li je ili nije normalna varijanta ljudske seksualnosti) i njegovog političkog stava prema pravima LGBTI ljudi.

Ostala pitanja bila su otvorenijeg tipa. Jedno je tražilo od respondentata da ubilježe pojmove koje su u toku svog odrastanja i obrazovanja najčešće opažali da se dovode u vezu s homoseksualnošću, praćeno pitanjem o sadašnjim asocijacijama koje imaju u vezi za LGBTI ljudima i homoseksualnošću. Jedno pitanje ticalo se dodatnih koraka koje su respondenti preduzimali (ako jesu) u proširivanju svog razumijevanja LGBTI problematike. Dva otvorena pitanja tražila su od respondentata da navedu neko iskustvo (razgovor, događaj, predavanje, emisiju, knjigu i sl.) koje je značajno ili presudno uticalo na njihovo shvatanje homoseksualnosti i odnos prema LGBTI ljudima, ukoliko su ga imali. Drugo je ostavljalo mogućnost respondentima da ostave komentar, pojašnjenje i/ili opažanje koje smatraju da je relevantno za razumijevanje njihovih odgovora. Na taj način željeli smo da dobijemo i njihov lični uvid u oblikovanje i evoluciju sopstvenih stavova o homoseksualnosti.

Istim principom vodili smo se i u narednom, petom dijelu upitnika, naslovljrenom „LGBTI i srodna tematika u Vašem prosvjetnom radu“, gdje smo nastojali da steknemo uvid u realna iskustva koja su respondenti imali u radu s LGBTI osobama i predavanju o homoseksualnosti u okviru svojih predmeta te u njihove lične i institucionalne izazove u domenu LGBTI problematike. Pitanja iz ovog dijela ticala su se: prisustva LGBTI tematike u respondentovim predmetima i literaturi; njegove/njene percepcije odnosa prema homoseksualnosti i LGBTI ljudima kod svojih kolega i kod svojih učenika/ca; njegove/njene percepcije svojih i institucionalnih kapaciteta za rad sa LGBTI učenicima/ama; njihovih realnih susreta sa LGBTI učenicima/ama, vršnjačkim nasiljem, homofbijom, pri čemu je ostavljena mogućnost da svojim riječima opišu, ukoliko smatraju da je to svršishodno, takva svoja iskustva. Slično kao u prethodnom dijelu, i ovdje je naglasak bio na ličnim iskustvima i percepcijama nastavnika/ca u kontekstu njihovog radnog mesta i njihovog profesionalnog angažmana.

Posljednji dio „Pitanja o seksualnom obrazovanju u pogledu homoseksualnosti“, sadržao je, u prilagođenoj i znatno skraćenoj formi, standardizovani upitnik (The Sex Education and Knowledge about Homosexuality Questionnaire (SEKHQ)) koji mjeri respondentovo bazično poznавање materije seksualnog obrazovanja. Respondent

odgovara sa *tačno* ili *netačno* na 15 pitanja.⁶ Pitanja i postotak tačnih odgovora biće saopšteni u odgovarajućoj sekciji poglavlja „Rezultati“. Ova posljednja sekcija daje uvid u stepen upućenosti i obaviještenosti nastavnog osoblja u pogledu seksualnog obrazovanja, što je još jedan izuzetno važan aspekt za osmišljavanje pomenutih modula.

Ukratko, ovo istraživanje imalo je dva zadatka. Prvo, da stekne bazičan uvid u stavove srednjoškolskih nastavnika/ca na sjeveru Crne Gore o homoseksualnosti i LGBTI ljudima, analizirajući njihove odgovore na standardnoj Skali odnosa prema homoseksualnosti, naročito utvrđujući da li postoji veza između prikupljenih demografskih podataka o religioznosti, starosti, ideološkoj orijentaciji itd. (nezavisnih varijabli) i njihovih odgovora po pojedinačnim stavkama skale. Drugo, da analizirajući odgovore na pitanja o formiranju stavova prema homoseksualnosti, o iskustvima rada sa LGBTI učenicima/ama te o poznavanju seksualnog obrazovanja u pogledu homoseksualnosti identificuje ključne izazove u pogledu stavova, predrasuda i obaviještenosti nastavnog osoblja s kojima se mogu susjetati LGBTI učenici/e.

---

⁶ SEKHQ obično sadrži dvostruko više pitanja; mi smo se odlučili da, s obzirom na obimnost upitnika, preplovimo taj broj i odaberemo samo ona koja se tiču bazičnog seksualnog obrazovanja o homoseksualnosti.

Struktura respondenata

Od planiranih 60 respondenata odgovore smo na kraju dobili od tridesetjednog, čime je postotak odgovora tek nešto malo iznad polovine. Iako se i ova statistika može tumačiti kao rječit pokazatelj nezainteresovanosti ili neraspoloženosti nastavnog osoblja da se bavi ovom problematikom, ipak treba uzeti u obzir i nemala nastavna i administrativna opterećenja srednjoškolskih nastavnika/ca kao mogući razlog za slabiji odziv na upitnik.⁷ Ostaje, svakako, mogućnost da su oni koji jesu ispunili upitnik to uradili dijelom i iz blagonaklonjenijeg stava prema LGBTI ljudima, što nas, kao i stepen odziva, obavezuje da budemo ekstremno obzirni prilikom zaključivanja o generalnim stavovima nastavnog osoblja na sjeveru Crne Gore na osnovu ovog uzorka.

Iako se ovdje po definiciji radilo o prigodnom uzorku, nastojali smo da on koliko je moguće bude reprezentativan, uključujući škole iz cijele sjeverne regije i nastavnike/ce iz različitih grupa predmeta. Prikupljeni demografski podaci daju relativno reprezentativnu sliku.

Što se tiče rodne distribucije respondenata, nastavnice su zastupljenije u ovom uzorku u odnosu na nacionalni omjer muškog i ženskog nastavnog osoblja u srednjim školama. Od 31 respondentu, 25 njih (80,6%) označilo je svoj pol kao ženski, a šestoro kao muški (19,4%); poređenja radi, žene su 2019/2020. godine činile 68,2% (1394) nastavnog osoblja u srednjim školama.⁸

Starosna struktura ispitanika pokazuje da je najveći broj respondenata dobi između 30 i 50 godina; dok je samo jedan od ispitanika imao 60+ godina, po devetoro (29%) bilo ih je iz starosnih grupa 30-40 i 40-50, i petoro (16,1%) iz starosne grupe 20-30. Statistika godina radnog iskustva manje-više se podudara sa ovim brojkama.

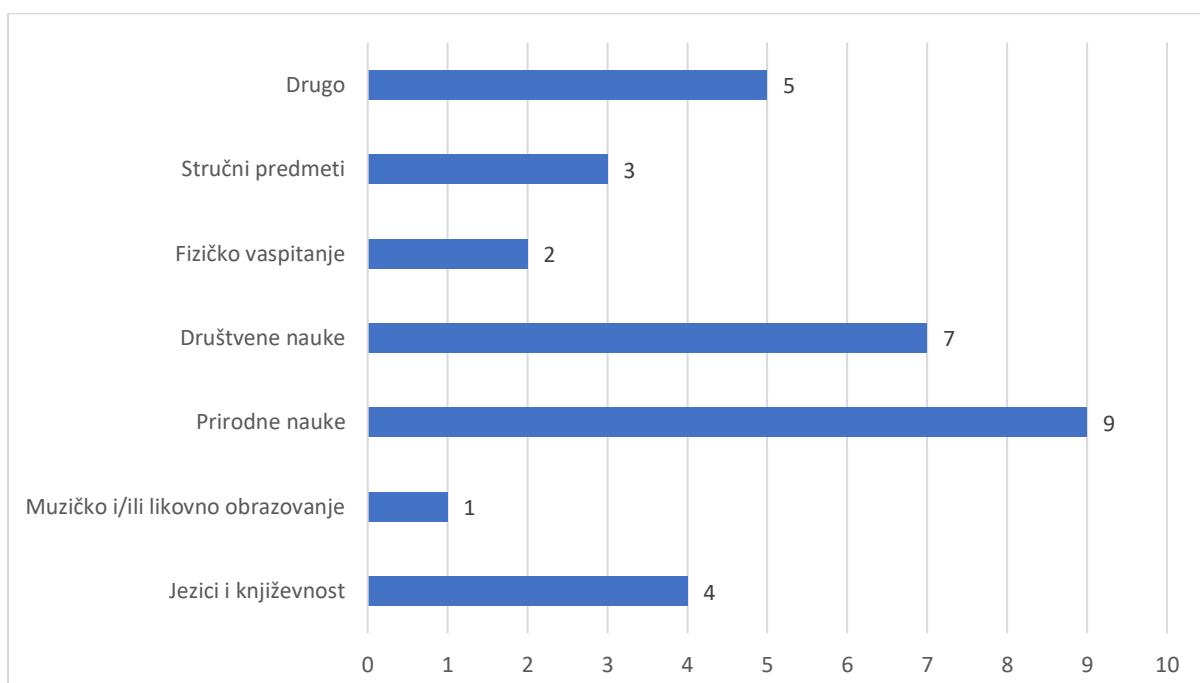
Najveći broj ispitanika, njih trinaestoro (41,9%), opisao je sebe kao pripadnike srednje klase, dok je desetoro (32,3%) sebe definisalo kao višu srednju klasu i jedno kao visoku klasu; sedmoro (22,6%) odredili su se kao pripadnici radničke klase. Najveći broj respondenata smjestio je sebe na centru političkog spektra, njih petnaestoro (57,6%); kao „više lijevo“ odredilo se njih šestoro (23,1%) i kao „lijevi centar“ njih troje (11,5%); odrednicu „desni centar“ prišilo je sebi dvoje (7,7%); niko se nije odredio kao „više desno“.

Raspodjela prema predmetima može se vidjeti na osnovu tabele:

⁷ Početkom 2020. godine Udruženje nastavnika društvene grupe predmeta Crne Gore, uz podršku Sindikata prosvjete i stakeholdera podnijelo je inicijativu da se usklade sedmične norme časova za osnovne i srednje škole, žaleći se na diskriminaciju srednjoškolskih nastavnika; „Nastavnici stručnih škola diskriminisani“, *Pobjeda*, 18. novembar 2021. (dostupno na <https://rtcg.me/vijesti/drustvo/341839/nastavnici-strucnih-skola-diskriminisani.html>; pristupljeno 22. februar 2022):

⁸ Uprava za statistiku, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Crne Gore, „Žene i muškarci u Crnoj Gori“, Podgorica, 2020, p. 46; dostupno na: <https://www.monstat.org/uploads/files/publikacije/%C5%BDene%20i%20mu%C5%A1karci%20u%20Crnoj%20Gori.pdf> (pristupljeno 22. februar 2022).

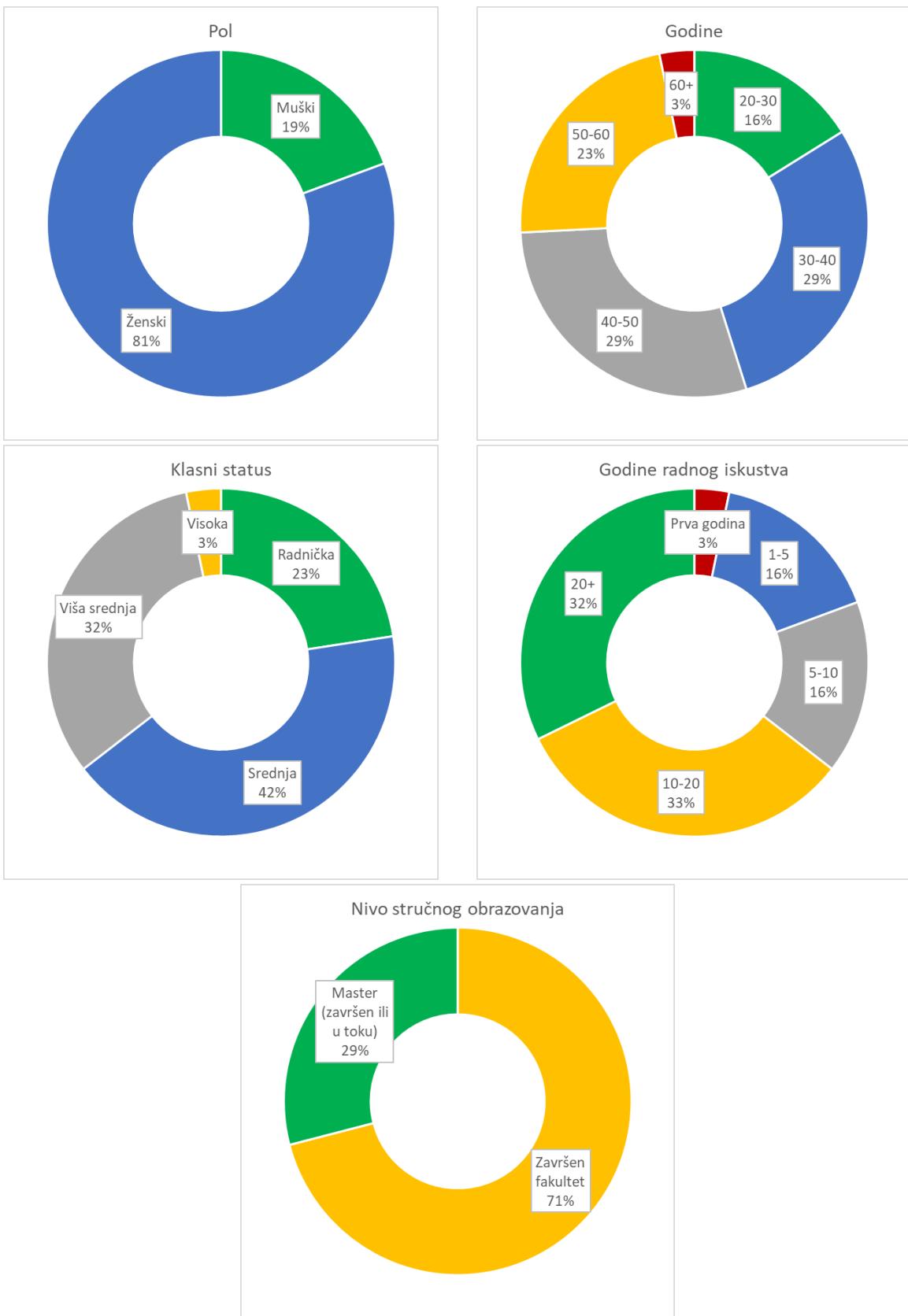
ILUSTRACIJA 1 — RASPODJELA ISPITANIKA PREMA GRUPAMA PREDMETA

Što se tiče religioznosti, četrnaestoro respondenata (45,2%) odredilo je sebe kao praktikujuće vjernike/ce neke od tradicionalnih zajednica na ovim prostorima (pravoslavlje, islam, katolicizam, judaizam). Tek nešto manji broj (12; 38,7%) izjavio je da se identificira sa nekom od tih zajednica ali da nije praktikujući vjernik/ca. Petoro (16,1%) izjasnilo se kao ateisti.

Najveći broj respondenata, njih sedamnaestoro (58,6%) nalazi se u braku, dok je devetoro (31%) neoženjeno/neudato i troje (10,3%) razvedeno. Osamnaestoro (58,1%) ima djece. Svi imaju završen fakultet, a devetoro (29%) pohađa ili je završilo master studije.

Najveći broj, njih dvadesetšestoro (86,7%) izjasnilo se kao heteroseksualno (strejt), i po dvoje (6,7%) kao biseksualno odnosno kao drugo. Gotovo isti broj (27; 87,1%) izjavio je da ni u porodici ni u bližem krugu prijatelja nema osobe koje se deklarišu kao LGBTI, dok je troje (9,7%) prijavilo da ima LGBTI osobe u bližem krugu prijatelja. Jedan respondent imao je LGBTI osobe i u porodici i među prijateljima.

ILUSTRACIJA 2 — STRUKTURA RESPONDENATA

Rezultati

Rezultate upitnika predstavićemo prema njegovim djelovima, analizirajući najprije odgovore nastavnika/ca na Skalu odnosa prema homoseksualnosti, te zatim djelove upitnika koji su istraživali formiranje tih stavova kod respondenata, njihova iskustva u radu s LGBTI osobama te njihovo bazično seksualno obrazovanje o homoseksualnosti.

Stavovi o homoseksualnosti

Suočeni sa dvadeset tvrdnji koje su sadržavale ili uobičajene stereotipe o homoseksualnosti i LGBTI ljudima ili hipotetičke ali realne situacije koje uključuju respondentu i LGBTI osobu te, kao takve, iziskivale od respondentu da odgovori svojim moralnim, etičkim, estetskim ili vrijednosnim sudom, respondenti su, sveukupno uzev, iskazali stav koji se možda najpodesnije može opisati kao tolerantan ili neutralan prema individualnim LGBTI ljudima, naročito u kontekstu druženja ili građanskih odnosa, ali i često ispunjen nelagodom, podozrenjem ili nerazumijevanjem prema homoseksualnosti kao takvoj i prema potrebi da se štite prava LGBTI ljudi. Daćemo najprije tabelarni pregled odgovora po pitanjima.

ILUSTRACIJA 3 — ODGOVORI NA SKALI ODNOSA PREMA HOMOSEKSUALNOSTI

Tvrđnja	Apsolutno seslažem	Uglavnom seslažem	Ne znam	Uglavnom se neslažem	Apsolutno se neslažem
Ako bi mi prijatelj otkrio da je gej to ne bi negativno uticalo na moj odnos prema njemu.	15 48,4%	7 22,6%	8 25,8%	0 0%	1 3,2%
Kad saznam da je neki umjetnik/ca gej to ne mijenja moj sud o njegovom/njenom umjetničkom djelu.	21 67,7%	4 12,9%	4 12,9%	2 6,5%	0 0%
Kad znam da je neko homoseksualac, koliko je moguće izbjegavam da se družim sa tom osobom.	3 9,7%	3 9,7%	4 12,9%	5 16,1%	16 51,6%
Bio bi mi problem da dijelim sobu ili budem cimer sa gej osobom.	3 9,7%	4 12,9%	6 19,4%	7 22,6%	11 35,5%
Ne bih volio da moje dijete ima nastavnika/cu koji je gej.	6 19,4%	3 9,7%	7 22,6%	2 6,5%	13 41,9%
	2	2	3	4	20

Homoseksualci mrze osobe drugog pola.	6,5%	6,5%	9,7%	12,9%	64,5%
Ne smatram da je seksualni čin između dvije osobe istog pola odvratan.	5 16,1%	5 16,1%	11 35,5%	6 19,4%	4 12,9%
Homoseksualci imaju veću sklonost ka devijantnim seksualnim ponašanjima (npr. zlostavljanje djece, silovanje i voajerizam) od heteroseksualaca.	2 6,5%	2 6,5%	6 19,4%	4 12,9%	17 54,8%
Homoseksualci bi trebalo da žive odvojeno od ostatka društva (npr. u odvojenim stambenim objektima, sa ograničenim pravom na rad i posao itd.).	2 6,5%	1 3,2%	2 6,5%	6 19,4%	20 64,5%
Imam razumijevanje za nasilne reakcije na javno pokazivanje istopolne ljubavi (npr. fizički napad na istopolni par koji se ljubi ili drži za ruke na ulici).	4 12,9%	0 0%	3 9,7%	4 12,9%	20 64,5%
Ljubav između dva muškarca ili između dvije žene suštinski je drugačija od ljubavi između osoba različitog pola.	5 16,1%	5 16,1%	11 35,5%	3 9,7%	7 22,6%
Smatram da je pokret za prava LGBTI ljudi pozitivna stvar.	10 32,3%	4 12,9%	14 45,2%	1 3,2%	2 6,5%
Biti homoseksualan, po mom mišljenju, nije grijeh.	9 29%	5 16,1%	11 35,5%	0 0%	6 19,4%
Ne bi mi smetalo da mi je poslodavac ili prepostavljeni na poslu homoseksualac.	16 51,6%	7 22,6%	5 16,1%	1 3,2%	2 6,5%
Savjetovao/la bih svom djetetu da prikriva svoju homoseksualnost i/ili da potraži program koji bi promijenio njegovu/njenu seksualnu orijentaciju.	1 3,2%	3 9,7%	11 35,5%	3 9,7%	13 41,9%
Prihvatanje homoseksualnosti u našem društvu doprinosi	1 3,2%	5 16,1%	10 32,3%	3 9,7%	12 38,7%

urušavanju moralnih vrijednosti.					
Ne bih odbio/la da budem član neke organizacije ili udruženja samo zato što su neki od članova homoseksualci.	17 54,8%	4 12,9%	3 9,7%	1 3,2%	6 19,4%
Ne bi mi predstavljalo problem da glasam za političkog kandidata koji je homoseksualac ako smatram da bi vjerno zastupao moju političku poziciju.	19 61,3%	5 16,1%	3 9,7%	1 3,2%	3 9,7%
Ako bih znao/la da je neka osoba gej to me ne bi spriječilo da postanem prijatelj sa njom.	19 61,3%	4 12,9%	7 22,6%	0 0%	1 3,2%
Kao roditelj, prihvatio/la bih svog sina i čerku koji kada bi bili gej.	15 48,4%	1 3,2%	13 41,9%	0 0%	2 6,5%

Odgovori respondenata registruju marginalno prisustvo tvrdih homofobnih stavova koji zagovaraju isključivanje, mržnju i nasilje prema LGBTI osobama. Respondenti su u ogromnoj većini iskazivali neslaganje s tvrdnjama koje su zagovarale segregaciju LGBTI ljudi od ostatka društva ili opravdavale fizičko nasilje nad LGBTI osobama. Slabije su zabilježene i tradicionalne predrasude prema LGBTI ljudima kao seksualnim devijantima ili mrziteljima osoba suprotnog pola, dok je nešto zastupljeniji, ali ipak manjinski, bio stav da društvena tolerancija homoseksualnosti vodi urušavanju moralnih vrijednosti. Odnos prema LGBTI osobama u civilnom ili prijateljskom kontekstu uglavnom je bio tolerantan; respondenti su većinsko prijavljivali da njihov odnos prema prijatelju, saradniku, pretpostavljenom ili političaru ne bi zavisio od njegove/njene homoseksualnosti. Većinski je prijavljen i stav da homoseksualnost sopstvenog djeteta ne bi uticala na roditeljev odnos prema njemu/njoj, niti da bi mu/joj sugerisao prikrivanje homoseksualnosti ili „terapiju konverzije“. Međutim, premda taj stav jeste bio većinski (malo iznad polovine), značajan je bio i udio (oko trećine) onih koji su izjavili da ne bi znali što da rade u tom slučaju. Isti ili čak i viši stepen oklijevanja i neodlučnosti zabilježen je i u odnosu prema pokretu za prava LGBTI ljudi, prema fizičkoj (ne)odvratnosti i „grešnosti“ seksualnog odnosa između osoba istog pola, prema kvalitativnoj razlici između homoseksualne i heteroseksualne ljubavi kao i u već pomenutom pitanju o uticaju prihvatanja homoseksualnosti na moralne norme jednog društva. Nešto niži stepen tog oklijevanja zabilježen je i kod pitanjâ o tome da li bi respondentu smetalo da ima gej cimera ili da njegovom/njenom djetetu predaje gej nastavnik te da li bi se njegov/njen odnos prema prijatelju promijenio kad bi otkrio/la da je gej. Te brojke

ukazuju da visok stepen protivljenja nasilju i proganjanju gej ljudi ili visok stepen tolerantnosti prema individualnim gej ljudima u kontekstu posla ili druženja nije uvijek praćen pozitivnim odnosom ili dovoljno jasnim predstavama o homoseksualnosti, gdje se opaža istražavanje starih moralnih, estetskih, vjerskih i medicinskih shvatanja, koje naročito u unutarporodičnom kontekstu mogu da proizvedu manju tolerantnu reakciju od one u javnom ili kontekstu prijateljstva. Tu je važno imati na umu da je najveći broj respondenata prijavio da nema LGBTI ljudi u svom porodičnom ili prijateljskom krugu.

Što se tiče odnosa između nezavisnih varijabli i odgovora u ovom upitniku, jedino što se na ovako malom uzorku moglo opaziti jeste češće podudaranje samoodrednice „praktikujući vjernik/ca neke od tradicionarnih zajednica“ s negativnim stavovima o homoseksualnosti. Tu je naročito važno naglasiti da iako su negativni stavovi prema homoseksualnosti bili najčešće iskazivani od strane ljudi koji se identificiraju kao praktikujući vjernici, to ne znači da su svi praktikujući vjernici zastupali te stavove; naprotiv, ta većinska grupa ispitanika većinski je prijavljivala otklon od nasilja i prihvatanje LGBTI ljudi u krugu prijatelja ili na poslu, ali i istovremeno bila najrezervisanija prema homoseksualnosti kao takvoj.

Da to nije, međutim, isključivo fenomen ljudi koji se deklarišu kao vjernici pokazuje i to što su sve tri grupe bile slično podijeljene po pitanju prihvatanja homoseksualnosti svoje djece, gdje je najveći broj respondenata bio podijeljen između onih koji apsolutno bi i onih koji ne znaju. Interesantno je da je najveći dio praktikujućih vjernika izjavilo ili da smatra da *biti* homoseksualan predstavlja grijeh ili da ne zna, iako to nije učenje nijedne od tradicionalnih denominacija. Takva diskrepanca između samoidentifikacije s tradicionalnim religijama i ličnog poznavanja njihovih vjerskih učenja već je zapažena u istraživanjima.⁹ Činjenica da je relativno skori povratak velike većine građana/ki Crne Gore tradicionalnim religijskim zajednicama upravo to—povratak—treba da nas uputi na složenije razumijevanje fenomena homofobije ili podozrivosti prema homoseksualnosti kod ljudi koji se deklarišu kao vjernici.¹⁰

Slična pojava zabilježena je i kod respondenata koji su se klasno odredili kao srednja klasa, kod kojih su nešto češći bili rezervisani ili negativni stavovi prema homoseksualnosti u odnosu na druge odrednice. Iako se u istraživanjima i iz susjedstva i iz Evrope i Sjedinjenih Država starost dovodi u vezu s negativnim stavovima o homoseksualnosti, na osnovu našeg uzorka nije bilo moguće utvrditi nešto slično. Isto tako nije bilo moguće s obzirom na rodnu raspodjelu uzorka ispitivati razliku u odnosu prema homoseksualnosti između muškaraca i žena, ali je

⁹ Vladimir Bakrač, „Religioznost mladih u Crnoj Gori i njihov odnos prema nekim moralnim vrijednostima“, *Sociološka luča*, V/2, 2011, pp. 16-28.

¹⁰ Miloš Bešić i Borislav Đukanović, koji su na prelazu milenijuma istraživali religioznost u Crnoj Gori, iznijeli su hipotezu da visok stepen identifikacije sa tradicionalnim vjerskim zajednicama u tranzicionej Crnoj Gori treba razumjeti kao pokušaj da se nakon pada komunizma u religiji pronađe ekvivalentni sveobuhvatni svjetonazor, moralna izvjesnost i osjećaj pripadanja; Miloš Bešić i Borislav Đukanović, *Bogovi i ljudi: religioznost u Crnoj Gori*, CID, Socen Podgorica, 200, pp. 213-216.

važno imati u vidu da je možda upravo nesrazmjera u rodnoj strukturi uzorka doprinijela relativno visokim stepenima tolerantnosti zabilježenim ovdje, s obzirom da se žene u istraživanjima uglavnom pokazuju kao tolerantnije.¹¹

Formiranje stavova o homoseksualnosti

Pitanja iz ove sekcije upitnika bila su usmjereni na respondentovu percepiju sopstvenih stavova o homoseksualnosti te njihovu evoluciju. Jedan set pitanja zanimalo se za respondentovo sjećanje načina na koji se u njegovom porodičnom okruženju, te kasnije u toku obrazovanja, govorilo o homoseksualnosti. Najveći broj respondenata (22; 71%) nije u toku svog odrastanja imao u porodici ili susjedstvu javno deklarisanu LGBTI osobu. Skoro isti broj njih (23; 74,2%) prijavio je da je u porodičnom ili komšijskom okruženju slušao da se osobe iz porodice ili susjedstva opisuju van očekivanih rodnih uloga (kao „muškobanjaste“ ili „feminizirane“) ili sumnjiče za homoseksualnost. Što se tiče frekvencije pozitivnih, negativnih ili neutralnih stavova u porodičnom i komšijskom okruženju u toku odrastanja, odgovori ukazuju da respondenti ne pamte izraženo prisustvo negativnih stavova, iako je pamćenje na njih zastupljenije nego na pozitivne ili neutralne.

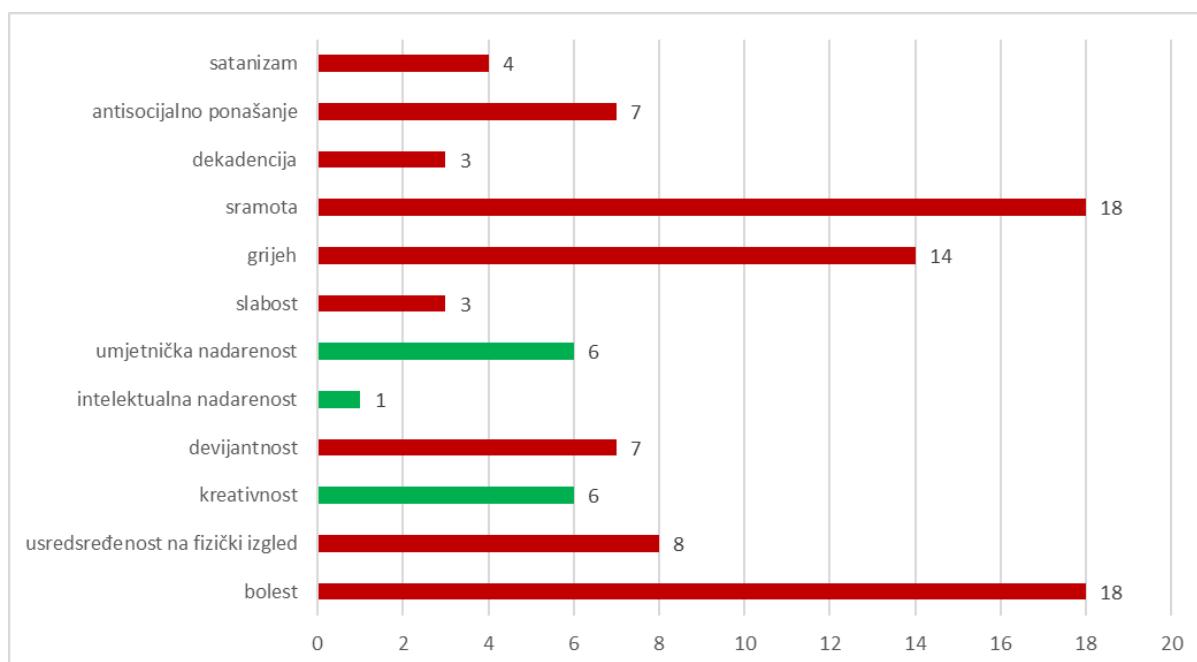
Dobar dio respondenata prijavio je da nema jasno sjećanje na to, ili da se pak o homoseksualnosti nikad nije govorilo. Slične odgovore dobili smo i na pitanja o frekvenciji pozitivnih, negativnih i neutralnih stavova u toku obrazovanja u školama i na univerzitetu te u popularnoj kulturi kojoj su bili izloženi. Iako je naše očekivanje bilo da će odgovori registrovati veću zastupljenost negativnih stavova, oni prije ukazuju da respondenti nemaju izraženo sjećanje da se o homoseksualnosti često govorilo u kući ili u školi, bilježeći usputne i rijetke pomene teme bilo u pozitivnom, neutralnom ili negativnom kontekstu. Najveći broj (13; 41,9%) nije uopšte obrađivao LGBTI teme u toku svog visokoškolskog obrazovanja, dok je nešto manji broj proučavao te teme u okviru svog studijskog programa, bilo sistematski kao integralan dio programa (osmoro njih) bilo usputno (sedmoro), prijavljajući pozitivan ili neutralan tretman teme u udžbenicima.

Iako ne pamte da se o homoseksualnosti često govorilo u njihovom djetinjstvu i mladosti, zapamćene asocijacije na homoseksualnost i homoseksualne osobe izrazito su negativne. Pozvani da u listi ponuđenih asocijacija označe ili dopišu one za koje su opažali da se dovode u vezu s homoseksualnošću, respondenti su najčešće s homoseksualnošću povezivali bolest, sramotu i grijeh:

---

¹¹ Lisa LaMar i Mary Kite, Lisa LaMar i Mary Kite, „Sex Differences in Attitudes Toward Gay Men and Lesbians: A Multidimensional Perspective“, *The Journal of Sex Research*, 35/2, maj 1998, pp. 189-196. To je zapaženo i u navođenim istraživanjima iz Srbije i Hrvatske.

ILUSTRACIJA 4 — POJMOVI I ASOCIJACIJE PERCIPIRANE U TOKU ODRASTANJA I ŠKOLOVANJA DA SE DOVODE U VEZU S HOMOSEKSUALNOŠĆU

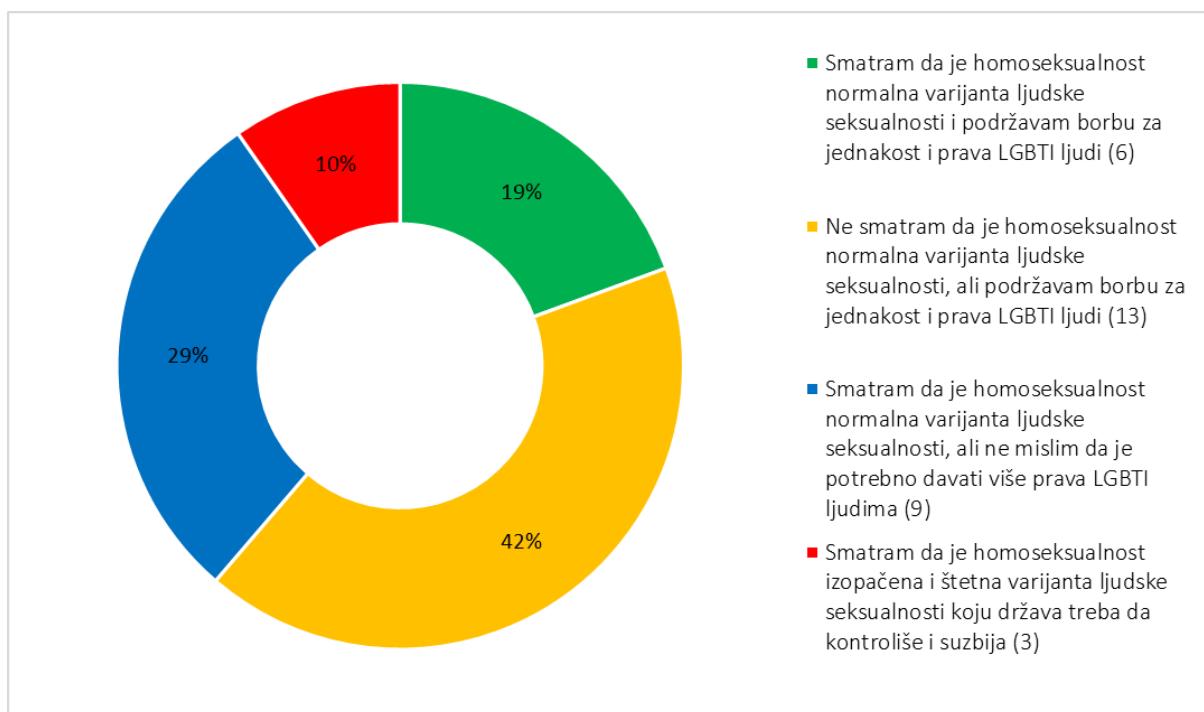

Pozvani da upišu u pitanje otvorenog tipa pojmove, predstave i asocijacije koje danas dovode u vezu sa homoseksualnošću, dio respondenata zadržao se na ponavljanju negativnih asocijacija („antisocijalno ponašanje“, „hormonski poremećaj“, „izopačeno, bolesno i sl.“, „grijeh“, „peder“), ili uglavnom negativnih asocijacija („usredsređenost na fizički izgled i tijelo, nejednakost, težnja za izjednačavanjem“, „bolest sa kojom se može normalno funkcionalisati, različitost, nekad izražena inteligencija i nadarenost za umjetnost“, „fizički izgled, sramota, dugine boje“), dio je izrazio nezainteresovanost za temu („ne bih znao reći, nemam predrasude niti nešto slušam ili čitam o tome“, „nijesam razmišljala o tome“, „ne znam“), dio je imao uglavnom pozitivne asocijacije („normalni ljudi“, „sloboda“, „sloboda izbora, borba za individualna prava“, „kreativnost“, „ljudska prava, različitosti“, „autovanje, podrška, razumijevanje, jednakost, ravnopravnost, vidljivost“, „za mene je to prirodna pojava“) ili neutralne asocijacije na aktivizam, gej simbole i parole („orijentacija“, „borba“, „jednakost, gej frendli, emotivno i fizičko privlačenje osoba istog pola“, „gej, duga, parada“, „borba“, „dugine boje“, „drugačije, borba“), dok je jedan odgovor registrovao nešto što bi se moglo razumjeti kao rječiti iskaz trenda opaženog u analizi stavova o homoseksualnosti, gdje je iskazani afirmativan ili tolerantan odnos prema LGBTI pojedincima često praćen podozrenjem ili negativnim odnosom prema LGBTI pokretu („borba za slobodu i jednakost, netolerantnost, suvišno eksponiranje kroz gej parade i težnja za nametanjem drugačije seksualne orijentacije“).

Jedno od pitanja pokušalo je da istraži upravo taj odnos između respondentovog moralnog stava o homoseksualnosti i njegovih/njenih političkih stavova o LGBTI pravima. Formulisana su četiri iskaza koja kombinuju moralni stav o homoseksualnosti (pozitivan i negativan) s političkim stavom o potrebi da država i

društvo štite LGBTI prava: (a) Smatram da je homoseksualnost normalna varijanta ljudske seksualnosti i podržavam borbu za jednakost i prava LGBTI ljudi; (b) Ne smatram da je homoseksualnost normalna varijanta ljudske seksualnosti, ali podržavam borbu za jednakost i prava LGBTI ljudi; (c) Smatram da je homoseksualnost normalna varijanta ljudske seksualnosti, ali ne mislim da je potrebno davati više prava LGBTI ljudima; (d) Smatram da je homoseksualnost izopačena i štetna varijanta ljudske seksualnosti koju država treba da kontroliše i suzbija. Od respondenata je traženo da odaberu onaj koji najbolje opisuje njihov odnos prema LGBTI ljudima i njihovim pravima. Samo troje respondenata smatra da njihov negativan moralni stav o homoseksualnosti treba da se pretoči u državnu represiju. Najveći broj respondenata (41,9%), nasuprot, podržava makar deklarativno jednakost i prava LGBTI ljudi iako ne vidi homoseksualnost kao normalnu varijantu ljudske seksualnosti. Značajan je i broj onih (29%) koji vide homoseksualnost kao normalnu varijantu ljudske seksualnosti ali ne smatraju da je dodatno potrebno raditi na zaštiti LGBTI prava. Konačno, šestoro respondenata (19,4%) iskazalo je i pozitivan stav prema homoseksualnosti i pozitivan stav prema potrebi da se dalje radi na pravim LGBTI ljudi.

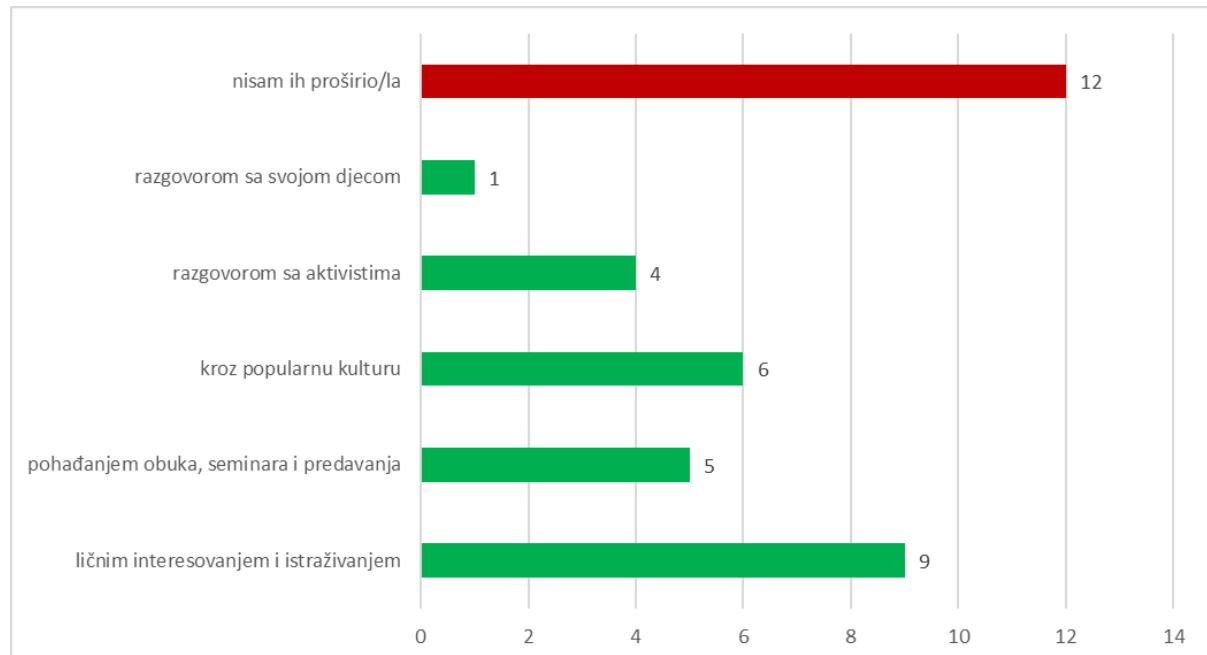
ILUSTRACIJA 5 — STAVOVI ISPITANIKA O (NE)NORMALNOSTI HOMOSEKSUALNOSTI I POTREBE DA SE ŠTITE PRAVA LGBTI LJUDI

Iako se komplikovani odnos između moralnih stavova o homoseksualnosti i političkih stavova o pravima LGBTI ljudi nikako ne može iscrpsti putem jednog pitanja, naš motiv za njegovo postavljanje nalazi se prije svega u potrebi da, za svrhu razvijanja dvaju modula, steknemo makar nekakav uvid u to kako sami nastavnici/e vide odnos između svojih stavova i javnih politika.

Dva pitanja pokušala su da identifikuju potencijalnu uticaje koji su mogli uticati na formiranje respondentovog stava o homoseksualnosti u periodu nakon završetka studija. U pitanju sa više ponuđenih odgovora, respondenti su ovako označili vanjske uplove koji su uticali na njihova saznanja o LGBTI tematici:

ILUSTRACIJA 6 — ODGOVORI NA PITANJE "U ODNOSU NA SVOJE FORMALNO OBRAZOVANJE, SVOJA SAZNANJA O LGBTI TEMATICI U MEĐUVREMENU SAM PROŠIRIO/LA":

Pozvani da opišu iskustva (razgovor, događaj, predavanje, emisiju, knjigu i sl) koja su značajno ili presudno doprinijela njihovom shvatanju homoseksualnosti ili njihovom odnosu prema LGBTI ljudima, trinaestoro je zabilježilo da nije imalo takvih iskustava, dok je jedan respondent prijavio da iskustva razgovora na temu homoseksualnosti nisu bitno uticala na promjenu njegovih stavova („Naravno, više puta, kroz razgovor sa homoseksualcem, kroz literaturu, predavanja, emisije i filmove. Nemam ništa posebno da izdvojam iz tih iskustava. Smatram da te osobe treba da normalno žive život i da ne treba da skreću previše pažnju na sebe, jer to možda neke ljudi iritira.“) Desetoro koji jesu prijavili promjenu u svojim pogledima pripisali su ih ili medijima i obukama ili, u nešto većem broju, interakciji sa LGBTI osobama u socijalnom ili porodičnom kontekstu („Mišljenje o homoseksualnosti sam stekla isključivo družeći se sa LGBT osobama“; „Druženje sa pripadnicima LGBTIQ populacijom me uvjerila da imamo slične poglede na mnoga važna životna pitanja“; „Kroz odrastanje, moj stav prema neheteroseksualnim orijentacijama je bio neutralan ili čak negativan, ali vremenom, upoznajući ljude homoseksualne orijentacije, promijenio sam taj stav“; „Razgovor sa prijateljima koji je omogućio da razumijem i shvatim različitosti među ljudima“; „Imam druga, brata, sestru koji su gej, tako da shvatam homoseksualnost“).

U posljednjem pitanju ove sekcije, koja je pozivala respondentе da daju komentar, pojašnjenje ili opažanje koje smatraju da je relevantno za razumijevanje njihovih

odgovora, samo jedan respondent iskoristio je tu mogućnost da pribilježi: „Moj utisak je da se kroz školske programe malo ili nimalo govori o seksualnom i reproduktivnom zdravlju, a homoseksualnost se izostavlja!“

Iskustva u rada

Kao što je prethodni niz pitanja imao za cilj da dobije cjelovitiju sliku razvoja stavova o homoseksualnosti, tako je naredni niz pitanja pokušao da razumije dosadašnja iskustva srednjoškolskih nastavnika na sjeveru Crne Gore u radu sa LGBTI osobama, predavanju o homoseksualnosti i ličnim i institucionalnim odgovorima na vršnjačko i druge oblike nasilja.

Najveći broj respondenata nije razgovarao sa svojim učenicima/ama na temu homoseksualnosti (13; 41,9%), dok je troje (9,7%) razgovaralo o toj temi kao sastavnom dijelu plana i programa i još četvoro (12,9%) usputno u vezi s dijelom plana i programa. Interesantno je da je devetoro (29%) sâmo pokrenulo temu na svojim predavanjima, dok je dvoje (6,5%) o temi razgovaralo na inicijativu učenika/ca. Što se tiče prisustva LGBTI tematike u udžbenicima na predmetima, 61,3% respondenata prijavilo je da udžbenici ne pokrivaju tematiku, 29% prijavilo je da je pominju i to u tolerantnom ili neutralnom kontekstu, dok je troje (9,7%) prijavilo pozitivan način govorenja o homoseksualnosti u udžbenicima na svom predmetu.

Što se tiče percepcija respondenata o inkluzivnosti svojih kolektiva i škola prema LGBTI osobama, primjetan je visok udio odgovora „ne mogu da procijenim“, ali generalno opažaju nastavničke kolektive kao tolerantnije prema LGBTI ljudima od samih učenika/ca. Najčešći opis i jednog i drugog tijela u pogledu odnosa prema LGBTI ljudima bio je „tolerantan ili neutralan“, ali su zabilježeni i odgovori „uglavnom netolerantan“ i „izrazito negativan“. Dvanaestoro respondenata smatralo je da su njihovi kolektivi tolerantniji od nastavnika koji su njima predavali, desetoro nije registrovalo neku promjenu, dok osmoro nije moglo da procijeni.

Ogromna većina respondenata, njih dvadesetčetvoro, apsolutno se ili uglavnom slaže sa tvrdnjom da je, nezavisno od predmeta koji predaje, njihova obaveza kao nastavnika/ce da utiču na tolerantniji i inkluzivniji odnos svojih učenika/ca prema diskriminisanim grupama, uključujući i one koji se deklarišu ili su percipirani kao LGBTI ljudi. Ogromna većina respondenata podržala bi učenika/cu koji bi prijavili seksualno nasilje ili uznemiravanje od strane drugih učenika, i tek neznatno manje bi uradilo isto u slučaju da je optužen neko iz njihovog kolektiva. Najveći broj njih bi prijavio porodično nasilje nadležnim organima. Ogromna većina respondenata ne smatra da bi zakinulo na ocjeni učenika/cu zbog njegove/njene deklarisane ili percipirane seksualnosti, te smatra da je dužnost prosvjetnog radnika/ce da uloži napor da pomogne učenicima/ama gdje procijeni da ovi mogu imati poteškoće u radu zbog porodičnih, zdravstvenih ili drugih problema ili zbog svoje seksualne orijentacije. Isto tako ogromna većina respondenata vidi kao svoju roditeljsku obavezu da sa sopstvenom djecom razgovara o fizičkom razvitku, seksualnom

obrazovanju i mentalnom zdravlju. U skoro svim odgovorima na gornja pitanja, broj onih koji se absolutno slažu za iznijetim tvrdnjama bio je između 25 i 28, uz još pokojeg respondentu koji se uglavnom slagao. Ovi odgovori tako registruju jedan stabilan i jedinstven profesionalni etos i percepciju svog poziva među srednjoškolskim nastavnicima, koju ne treba nužno uzeti zdravo za gotovo kao indikator ponašanja u realnim situacijama, ali je od izuzetne važnosti za razumjeti njihov dosadašnji odnos prema homoseksualnosti i LGBTI ljudima te za osmišljavanje budućih obrazovnih programa i politika.

Najveći broj respondenata (dvadesetdvoje absolutno i šestoro uglavnom) smatra da posjeduje dovoljno znanja i vještina da adekvatno reaguje u situaciji u kojoj mu/joј se učenik/ca obrati za savjet i podršku u vezi s nedoumicama oko svoje seksualnosti, ličnim i porodičnim problemima ili sa seksualnim nasiljem i uznemiravanjem. Skeptičnije su bile procjene stručnih i institucionalnih kapaciteta sopstvene škole da se nosi sa vršnjačkim i seksualnim nasiljem, gdje je najveći broj respondenata (13; 41,9%) izjavio da nije u stanju da ih procijeni, ali se devetoro (29%) absolutno i šestoro (19,4%) uglavnom saglasilo sa tvrdnjom da njihova škola posjeduje dovoljno stručnih i institucionalnih kapaciteta da odgovori na te izazove. Što se tiče percepcije o sopstvenoj obaviještenosti o savremenim psihološkim saznanjima o LGBTI tematici, najveći broj respondenata (11; 36,5%) registrovao je nesigurnost u tom pogledu, dok je devetoro izjavilo da sa manje ili više ne osjeća dovoljno upućenim odnosno jedanaestoro da se manje ili više osjeća dovoljno upućenim. Jednaka nesigurnost registrovana je i na pitanju o tome da li Ministarstvo obrazovanja i škole treba da rade na zvaničnim smjernicama o radu prosvjetnih radnika sa LGBTI učenicima/ama, uz većinu koji se absolutno ili uglavnom slažu da treba.

Što se tiče njihovih dosadašnjih iskustava u radu sa LGBTI studentima, dvadesetpetoro (80,6%) nije među učenicima imalo one koji su se tako deklarisali; samo dvoje (6,5%) prijavilo je da je imalo LGBTI učenike/ce, dok se ostatak nije sjećao. Jednak broj nikad nije imao iskustvo da mu/joј se učenik/ca obraća za pomoć u vezi sa seksualnim obrazovanjem, dok je njih četvoro prijavilo da je imalo takvih iskustava. Nešto veći broj, njih desetoro, prijavilo je da su mu/joј se učenici/ce obraćali za pomoć i savjet u vezi sa vršnjačkim nasiljem, ali i ovdje najveći broj respondenata (61,3%) nije nikad imao to iskustvo. Isto tako najveći broj respondenata (54,8%) nije nikad svjedočio na svojim časovima ili na prostoru škole homofobnom govoru, povicima i zadirkivanju; vrlo rijetko svjedočilo im je četvoro ispitanika (12,9%), povremeno njih troje (9,7%), jedno je prijavilo učestala takva dešavanja (3,2%) dok šestoro (19,4%) nije moglo da se sjeti. Vršnjačko fizičko nasilje nad učenicima/ama zbog njihove seksualne orijentacije registrovalo je petoro ispitanika, troje (9,7%) vrlo rijetko i dvoje (6,5%) povremeno, dok najveći broj (74,2%) nikada nije svjedočio čemu sličnom ili se ne sjeća (9,7%). Petoro respondenata prijavilo je da je preuzeo odgovarajuće korake kao prosvjetni radnik/ca da spriječi vršnjačko nasilje zbog seksualne orijentacije, dok se 51,6% nije nikada našlo u situaciji da preuzme takav korak i 32,6% se ne sjeća. U otvorenom pitanju gdje je od njih traženo da opišu situaciju sa vršnjačkim nasiljem na osnovu

seksualne orijentacije, jedanaestoro respondenata je napisalo da nije imalo takvih iskustava a samo jedna nastavnica saopštila je opis situacija s kojima se susrijetala: „Fizički izgled (muškobanost, isfeminiziranost) dovodio je do zadirkivanja drugih učenika koje sam sankcionisala odmah.“ Ovi podaci ukazuju na nastavno osoblje uglavnom ne percipira prisustvo fizičkog i verbalnog nasilja na svojim časovima ili u školskom prostoru, iako istraživanja među učenicima itekako potvrđuju prisustvo i u jednom i u drugom oba vida nasilja prema LGBTI osobama, katkad i od samih nastavnika.¹²

Seksualno obrazovanje o homoseksualnosti

Odgovore na pitanja iz dijela koji je mjerio stepen poznavanja seksualnog obrazovanja u domenu homoseksualnosti saopštćemo kroz tabelu koja sadrži tvrdnje, napomenu u zagradi da li je tvrdnja istinita ili lažna, te procenat tačnih odgovora. Respondenti su uglavnom pokazali relativno dobro poznavanje elementarnog seksualnog obrazovanja u pogledu homoseksualnosti; iako s obzirom na veličinu uzorka takvo poređenje nije najsuvlje, ipak postotak tačnih odgovora po svim stavkama viši je nego u jednom sličnom istraživanju sprovedenom prije deceniju među medicinskim osobljem i studentima medicine u Srbiji.¹³ Ovdje je vrlo važno naglasiti da smo mi uobičajeni upitnik za ovu tematiku koristili ovdje u skraćenom obliku upravo sa ciljem da bi se provjerio stepen osnovnog poznavanja materije. Niska stopa tačnih odgovora u pitanjima koji se tiču biologije, istorije i rodnih studija upućuju donekle na oblasti kojima bi moduli mogli posvetiti naročitu pažnju.

¹² Centar za istraživanje i razvoj društva IDEAS i Gej lezbejski info centar GLIC sproveli su nedavno online istraživanje u kom je učestovalo oko 400 LGBTI učenika/ca u Srbiji i koje je pokazalo da je 58% LGBTI osoba srednjoškolskog uzrasta pretrpjelo psihološko nasilje, 8% fizičko, a 2% i seksualno nasilje. Škole su označene kao najčešća mjesta gdje se nasilje dešava, a drugi učenici kao najčešći nasilnici; ipak, dvije trećina ispitanika/ca čulo je same nastavnike da negativno govore o LGBTI+ osobama. Nasilje je školskoj upravi prijavilo 26% učenika/ca, od čega polovina ne bi prijavila opet. I premda je oko polovina ispitanika/ca izjavila da nema povjerenje u školu i da smatra da škole tolerišu nasilje i diskriminaciju, opet isto toliko smatra da bi moglo da se obrati nekom od nastavnog osoblja u slučaju problema kod kuće ili u školi. Samo istraživanje nije objavljeno ali su podaci saopšteni u obavještenju dostupnom na: <https://ispostuj.me/istrazivanje-vecina-lgbt-srednjoskolaca-u-srbiji-trpi-nasilje/>, pristupljeno 22. februara 2022. Slične broje, u ponečem i gore, prijavljene su i u nacionalnoj studiji o nasilju nad LGBTI učenicima u Sjedinjenim Državama: Joseph G. Kosciw, Emily A. Graytak, Neal A. Palmer i Madelyn J. Boesen, *The 2013 National School Climate Survey: The Experience of Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Youth in Our Nation's Schools*, GLSEN, New York, 2014 (dostupno na: <https://www.glsen.org/sites/default/files/2020-03/GLSEN-2013-National-School-Climate-Survey-Full-Report.pdf>; pristupljeno: 22. februar 2022).

¹³ Bojana Dunjić-Kostić, Maja Pantović, Vuk Vuković, Dunja Ranđelović, Sanja Totić-Poznanović, Aleksandar Damjanović, Miroslava Jašović-Gašić, Maja Ivković, „Knowledge: A Possible Tool in Shaping Medical Professionals' Attitudes towards Homosexuality“, *Psychiatria Danubina*, 24/2, 2012, p. 146.

ILUSTRACIJA 7 — POSTOTAK TAČNIH ODGOVORA NA PITANJIMA O SEKSUALNOM OBRAZOVANJU U POGLEDU HOMOSEKSUALNOSTI

Tvrđnje, sa naznakom da li su istinite (T) ili lažne (N)	Postotak tačnih odgovora
Otprilike 25-35% dječaka imalo je neku vrstu homoseksualnog iskustva u toku puberteta. (N)	74,2%
Većina homoseksualaca zavedena je u toku puberteta od strane osobe istog pola, najčešće znatno starije. (N)	74,2%
Otprilike 6-11% djevojaka imalo je neko homoseksualno iskustvo tokom puberteta. (T)	45,2%
Seksualna orijentacije obično se definitivno formira do kraja puberteta. (T)	67,7%
Homoseksualci češće otkriju svoju seksualnu orijentaciju prijatelju nego roditelju. (T)	93,5%
Rodni identitet homoseksualne osobe ne poklapa se sa njenim biološkim polom. (N)	41,9%
Gej muškarci i lezbejke imaju veću učestalost anksioznosti i depresije u poređenju s heteroseksualnim muškarcima i ženama. (T)	45,2%
Najčešći način prenošenja virusa HIV-a na globalnom nivou jeste putem homoseksualnih odnosa. (N)	71%
Hormon odgovoran za rast stidnih dlaka kod djevojčica jeste testosteron. (T)	41,9%
Istraživanja pokazuju da seksualno obrazovanje u školama utiče na povećanje seksualne aktivnosti među adolescentima. (N)	80,5%
Homoseksualnost je češća kod muškaraca nego kod žena. (T)	64,5%
Gej muškarci su statistički češće žrtve nasilnih zločina u odnosu na projek. (T)	71%
Homoseksualnost ne postoji kod životinja, samo kod ljudi. (N)	61,3%
Kroz istoriju, sva ljudska društva (osim savremenog) osuđivala su i progonila homoseksualno ponašanje. (N)	29%
Heteroseksualni muškarci statistički su skloniji da imaju negativan stav prema homoseksualcima od heteroseksualnih žena. (T)	77,4%
<i>Prosjek</i>	62,7%

Zaključci: Identifikacija izazova

Ovo istraživanje registrovalo je na prvi pogled relativno visok stepen tolerancije prema LGBTI osobama kod srednjoškolskih nastavnika/ca na sjeveru zemlje. S obzirom na raširenu i opipljivu homofobiju crnogorskog i susjednih društava, takav zaključak može djelovati odviše optimistično; uzorak s kojim smo radili u tom smislu ostavlja dosta mjesta sumnji zbog svoje pominjane limitiranosti s obzirom na odziv i reprezentativnost. Međutim, kao što se moglo naslutiti čak i iz takvog uzorka, ta registrovana tolerancija često nije ukorijenjena u afirmativnom, pozitivnom i podržavalačkom odnosu prema homoseksualnosti i LGBTI osobama, nego je, štoviše, često praćena zastarjelim, konfuznim ili predrasuđenim shvatanjima o prirodi homoseksualnosti i o LGBTI ljudima.

I pored toga, visok postotak zabilježenih afirmativnih stavova, kao i skoro pa jednoglasno ograđivanje od nasilja i diskriminacije LGBTI ljudi, pokazatelj su značajnih promjena nabolje u odnosu prema homoseksualnosti u Crnoj Gori, što je naročito zanimljivo i vrijedno zapažanje u krajevima zemlje koji su najpogođeniji siromaštvom, emigracijom i slabim ulaganjima u lokalnu privredu i infrastrukturu. Sve i da ovdje zabilježeni stavovi nisu najtačnija slika stavova cijele profesije, oni bez sumnje upućuju na to da jedan značajan dio prosvjetnih radnika gaji uglavnom tolerantne i nenasilne stavove prema LGBTI osobama. I koliko je to vrijedno zabilježiti kao napredak, toliko predstavlja i prvi izazov: istražavanje starih vjerskih, medicinskih i moralnih nazora o homoseksualnosti, kako se to vidjelo u analizi rezultata Skale o odnosu prema homoseksualnosti, ali i u nekim od svojeručnih komentara ispitanika/ca, predstavlja upravo ono što najviše otežava istinsko prihvatanje LGBTI ljudi koje prevazilazi puku toleranciju. To se naročito ispoljava u unutarporodičnom kontekstu gdje, kako sugerisu odgovori ispitanika/ca, prihvatanje LGBTI osoba ide teže nego u kontekstu prijateljstva ili građanskih odnosa.

Analiza pitanja koja su se ticala formiranja stavova o homoseksualnosti našla je da je većina srednjoškolskih nastavnika/ca u toku svog odrastanja usputno, nesistematski i uz izrazito negativne asocijacije slušala o homoseksualnosti, u porodici, u toku studija i u popularnoj kulturi. Za dobar dio njih te negativne asocijacije ostaju prisutne i danas, iako je jedan značajan broj respondenata prijavio iskustva, mahom ona direktnog razgovora i druženja sa LGBTI osobama, u krugu prijatelja ili porodice, koja su promijenila njihovu percepciju i stav o homoseksualnosti. Katkad, međutim, ta percepcija je promijenjena u smislu da je stav nastavnika/ca postao tolerantniji, inkluzivniji i protivan nasilju, premda ne nužno informisaniji ili afirmativniji, smatrajući da su prava i jednakost već postignuti i da LGBTI ljudi ne treba dalje da se „eksponiraju“ i „iritiraju“ druge svojih zahtjevima. Premda možda ni takav iskorak ne treba cijeniti kao zanemarljiv s obzirom na intenzitet i raširenost homofobije u Crnoj Gori, promjene registrovane u ovom dijelu upitnika ukazuju da edukacija, razgovor i

interakcija s LGBTI ljudima itekako utiču na stavove i ponašanja ljudi, čak i tamo gdje istrajavaju ranije predrasude.

Analiza pitanja koja su se ticala dosadašnjeg iskustva rada nastavnika/ca sa LGBTI učenicima/ama i njihovim iskustvima s vršnjačkim nasiljem, uključujući i ono zasnovano na seksualnoj orijentaciji, pokazala je da se većina nastavnika/ca u svom radu nije susrijetala s deklarisanim LGBTI učenicima/ama, s problemima izazvanim seksualnom orijentacijom njihovih učenika/ca ili s nasiljem zasnovanom na seksualnoj orijentaciji. Samo mali broj njih zabilježio je da je imao u svom radnom iskustvu slučajeve nasilje i da je preuzeo korake po tom pitanju. Isto tako je tek mali broj njih prijavio da su im se učenici/e obraćali za savjet ili pomoći u vezi sa nasiljem ili sa svojom seksualnošću.

Sposobnost i voljnost nastavnika/ca da prepozna i reaguju na nasilje u školi od suštinske je važnosti za zdravlje, dobrobit i bezbjednost LGBTI studenata, ali i za stvaranje inkluzivnijeg ambijenta u obrazovnim ustanovama; inkluzivnost i preferencijalni tretman učenika/ca koji se susrijeću s poteškoćama bilo koje vrste jeste nešto što sami nastavnici/e skoro pa jednoglasno prepoznaju kao suštinski dio svog profesionalnog etosa. I ovdje se susrijećemo s izazovom koji donekle u sebi sadrži prednost: premda ispitanici/e u ovom upitniku ne pokazuju raširenu percepciju fizičkog i verbalnog nasilja nad LGBTI osobama—što je možda i ključni izazov koji se je dao identifikovati u toku istraživanja—ipak jasno izražen profesionalni etos respondenata usmјeren na zaštitu i pomoći učenika/ca predstavlja nešto na što se budući programi obuke i senzitivizacije mogu osloniti u pravcu razvijanja veće svijesti o problemu nasilja i načinima njegovog sprječavanja.

Što se tiče nalaza o poznavanju seksualnog obrazovanja iz domena homoseksualnosti, rezultati redukovanih standardnih testa za ispitivanje tog znanja ukazuju na relativno dobro poznavanje materije od strane ispitanika/ca. Pitanja koja su se doticala istorije, biologije i rodnih studija, koja su dala najniže stope tačnih odgovora, ukazuju na oblasti koje bi trebalo biti uključene u obrazovni modul iz druge faze ovog projekta. Takva vrsta obuke nastavno-naučnog osoblja o najnovijim saznanjima prirodnih nauka, društvenih nauka i istorije iz domena istorije roda i ljudske seksualnosti od presudne je važnosti za stvaranje jednog inkluzivnijeg prostora za učenike/ce, u kom će moći da računaju na razumijevanje i stručnost svojih nastavnika/ca.

Na osnovu svega toga, preporuka je da se prilikom izrade dvaju obrazovnih modula za srednjoškolske nastavnike/ce vodi računa o nekoliko aspekata:

- (i) da se na solidnoj osnovi poznavanja seksualnog obrazovanja dodatno poradi na savremenim trendovima u izučavanju seksualnosti i roda, nešto što je jako bitno za dekonstrukciju uvriježenih ideja o seksualnosti, rodu i rodnim ulogama;
- (ii) iz istih razloga treba uključiti i segment koji bi pokrivaо istoriju roda, rodnih odnosa, seksualnosti i medicine i koji bi kao takav relativizovao uvriježene ideje o rodu i seksualnosti stavljajući ih u odgovarajući istorijski kontekst;

- (iii) obuku iz prepoznavanja i sprječavanja nasilja, što je naročito urgentna preporuka s obzirom na niske stope percepcije nasilja nad učenicima/ama;
- (iv) s obzirom na izraženu tendenciju da se LGBTI prava smještaju u domen privatnog, dalji edukativni programi treba da sadrži i komponentu koja pokriva istoriju LGBTI aktivizma i vezu te borbe s borbama za druga ljudska prava, prevashodno radnička i sindikalna, čime se razvija svijest o inkluziji, solidarnosti i neodvojivosti LGBTI prava od korpusa ljudskih, građanskih i socijalnih prava.

Konačno, nadovezujući se na ovaj projekt, preporučuje se kao srednjoročni cilj;

- (v) rad sa nadležnim ministarstvom na izradi nacionalne strategije o poboljšavanju položaja LGBTI učenika/ca u srednjim školama i na univerzitetima, koja bi Vladu Crne Gore obavezala da u partnerstvu s civilnim sektorom radi na tom cilju.

O autoru

Vuk Uskoković, rođen u Peći 1987; osnovne studije iz oblasti političkih nauka završio na Fakultetu političkih nauka u Podgorici; dugogodišnji saradnik u nastavi na Univerzitetu Donja Gorica; trenutno student završne godine doktorskih studija iz oblasti istorije na Evropskom univerzitetskom institutu u Firenci.

O izdavaču

Nevladina organizacija LGBTQ Socijalni Centar osnovana je 2013. godine u Podgorici, kao odgovor na rastuću potrebu crnogorske LGBTI zajednice za sigurnim prostorima u kojima će LGBTI osobe moći da se okupljaju, razvijaju svoje identitete i dobiju neophodnu podršku.

Kroz program SOGI Centra, kreirali smo jedinstveno mjesto u Crnoj Gori koje je LGBTI osobama pružalo sve ono što je bilo u skladu sa trenutnim potrebama i problemima zajednice, ali i služilo kao mjesto iz koga su svoje karijere započeli brojni mladi aktivisti i aktivistkinje, čiji rad je i danas prepoznat.

Tokom godina, razvili smo naše programe i sada djelujemo u nekoliko ključnih oblasti, među kojima su najznačajnije:

- javno zagovaranje i zastupanje ljudskih prava LGBTI osoba;
- pružanje direktnih servisa podrške LGBTI zajednici;
- razvoj LGBTI kulture, umjetnosti, obrazovanja i sporta;
- unaprjeđenje javnih politika na nacionalnom i lokalnom nivou.

LGBTIQ Socijalni Centar ostvaruje članstvo u brojnim međunarodnim i regionalnim asocijacijama i mrežama, među kojima su najznačajnije ILGA-Europe, Transgender Europe, LGBTI Equal Rights Association (ERA) i Civil Society Platform for Democracy and Human Rights.

